

VILNIUS UNIVERSITY
THE LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

STANISLOVAS STASIULIS

THE HISTORIOGRAPHY OF THE HOLOCAUST IN LITHUANIA: TRADITIONS
AND PROBLEMS

Summary of Doctoral Dissertation
Humanities, History (05H)

Vilnius, 2018

The dissertation was prepared at Vilnius University in 2013-2018.

Scientific supervisor – Prof. Alfredas Bumblauskas (Vilnius University, Humanities, History – 05H)

The dissertation is being defended at the Council of the Scientific Field of History at Vilnius University:

Chairman:

Assoc. prof. Jurgita Verbickienė (Vilnius University, Humanities, History – 05H).

Members:

Habil. dr. Alvydas Nikžentaitis (The Lithuanian Institute of History, Humanities, History – 05H),

Dr. Darius Staliūnas (The Lithuanian Institute of History, Humanities, History – 05H),

Prof. dr. Arūnas Streikus (Vilnius University, Humanities, History – 05H),

Dr. Linas Venclaukas (Vytautas Magnus University, Humanities, History – 05H).

The dissertation will be defended at a public meeting of the Council of the Scientific Field of History at Vilnius University at the Faculty of History (room 211) at 3 p.m. on 27 September 2018.

Address: Universiteto str. 7, LT-01513, Vilnius.

The summary of the Doctoral Dissertation was distributed on 27 August 2018.

The doctoral dissertation is available at the Libraries of Vilnius University and the Lithuanian Institute of History and at Vilnius University webpage:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

STANISLOVAS STASIULIS

HOLOKAUSTO LIETUVOJE ISTORIOGRAFIJA: TRADICIJOS IR PROBLEMOS

Daktaro disertacijos santrauka
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2018

Disertacija rengta 2013-2018 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas – prof. dr. Alfredas Bumblauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H).

Disertacija ginama viešame disertacijos gynimo tarybos posėdyje:

Pirmininkė:

Doc. dr. Jurgita Verbickienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H).

Nariai:

Habil. dr. Alvydas Nikžentaitis (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H),

Dr. Darius Staliūnas (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H),

Prof. dr. Arūnas Streikus (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H),

Dr. Linas Venclauskas (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, istorija, 05H).

Disertacija bus ginama viešame disertacijos gynimo tarybos posėdyje 2018 m. rugsėjo 27 d. 15 val. Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto 211 auditorijoje.

Adresas: Universiteto g. 7, LT-01513, Vilnius.

Disertacijos santrauka išsiuntinėta 2018 m. rugpjūčio 27 d.

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto, Lietuvos istorijos instituto bibliotekose ir Vilniaus universiteto interneto svetainėje adresu:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

Summary

Relevance and novelty of the research. Historians aim that each historical event, phenomenon, or period would have its own chronicle, which would be common, joint, and based on consensus. Common history is the aim of historians; on the other hand, the existence of such a narrative is impeded by different memories and narratives based on different experiences. The Holocaust in Lithuania is not an exception. Firstly, there is a conflict between memories of the Lithuanians and the Jews based on different war experiences. These are the first two layers, while the third layer is based on the Soviet narrative, which attempted to promote the ideological interpretation of the Second World War during the Soviet occupation, which concealed the Holocaust and the uniqueness of its victims. The fourth layer is represented by the narrative of the West, which is based on the background and principles of the International Military Tribunal in Nuremberg, which highlighted the Holocaust as a unique and exceptional crime with its legal, historical, and moral responsibility.

The above-mentioned aspects define the perspective of the present research, where the Holocaust in Lithuania is discussed with regard not only to the Lithuanian constituent, but to the four interconnected fields: Soviet, Western, Israeli, and Lithuanian. The assumption is made that all these historiographical narratives create not only their own elements of the Holocaust perception in Lithuania, but also influence and supplement each other.

Research problem. When the war between Nazi Germany and the Soviet Union started in 1941, the aim of the Nazis to exterminate the European Jews reached the far limit, and Lithuania became one of the first polygons of mass extermination. Due to the speed and scale of the extermination of the Jews in Lithuania, the Holocaust in Lithuania has its distinct features, which mark the darkest page in the history of Lithuania.

These factors and the scale of mass extermination in this region determined that from the end of the Second World War, the Holocaust in Lithuania and in other areas occupied by the Soviets and the Soviet Union has received much attention from historians. It should be emphasized that there are two factors which influence the perception and research of mass extermination of the European Jews during the Second World War.

First, internal tensions are created by the relation between historians, whose aim is objectivity, and the memories of contemporaries. This aspect was especially vivid during all postwar legal proceedings in West Germany, where one of the defense strategies of the accused was to shift the responsibility of the crimes to the victims or to the local inhabitants. Similar tensions were also created by the experiences and documentation of the Holocaust victims, who highlighted the moral aspect much more compared to the cold and objective attitude of a historian. During the last decades, the diaries and memories written by the Holocaust victims and survivors have become an integral part of the Holocaust research or even a distinct research object¹; however, this distinction was very vivid during the Cold War years, when the voices of the victims were ignored, using the arguments that their experiences were subjective and unhistorical. Second, external tensions were created at the end of the Cold War, when the Holocaust became the research object of not only history but also politics, ideology, or mass media, sometimes attempting to take the role of historians or dictate the rules and approaches of their research to scholars.

One of the most significant recent public discussions regarding the memory of the Holocaust was after signing the Prague Declaration on European Conscience and Communism on June 3, 2008, which compared and highlighted the criminal character and crimes against humanity made by the two totalitarian regimes, Nazism and Communism. This formulation of the declaration caused dissatisfaction among some intellectuals who perceived it as historical revisionism or an attempt to minimize the uniqueness of the Holocaust and its victims. Due to this reason, The Seventy Years Declaration was signed on January 20, 2012 (eight social democrats from Lithuania were among the signatories), which referred to the Wannsee conference organized on January 20, 1942 and emphasized the uniqueness and difference of the Holocaust and its victims from other genocides and mass extermination executed in the 20th century².

These examples show that today not only the history of the Holocaust could be a part of the conflict between different memories, but also the research carried out by historians and their positions could cause conflict. These reasons pose a question and form a separate field of research on the Holocaust or Nazi occupation in Lithuania,

¹ Garbarini, A. *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2006.

² The Seventy Years Declaration, see: <http://www.seventyyearsdeclaration.org/the-declaration/>.

which should focus not only on the content, but also on the positions of the authors, their aims, and what they are trying to achieve. All this requires both empirical background for the research, which contributes to the reconstruction of the Holocaust process in Lithuania, and a separate background of the narratives existing in historiography, which determines the origins, context, and interaction between different narratives.

The object of the research. The presented research problem of the Holocaust research has determined the object of the present research, i.e. the historiography about the Holocaust in Lithuania, which is categorized into four narratives based on the narrativist approach: Soviet, Western, Israeli, and Lithuanian.

The first, Soviet, narrative was created during the Second World War and during the war between the Nazi Germany and the Soviet Union. This narrative denied the uniqueness of the Holocaust, concealed the identity of the victims, and exploited the history of extermination of the European Jews for ideological and propaganda reasons. The background of the resources of the Soviet narrative was based on documentation of anti-Soviet underground, testimonies of the victims of the Holocaust, and interrogations made by NKVD-KGB. The ideological Soviet narrative based on these materials aimed to show the legality of the Soviet occupation in Lithuania, to discredit the idea of independent Lithuania, and to show Lithuanian refugees living in the West as war criminals, who participated in the extermination of the Jews during the Nazi occupation. In order to reach these aims, distinctive mechanisms of selecting, abridging, presenting, and discussing the sources were employed, which were used and directed towards society in occupied Lithuania and the West from the 1960s. This reason determined not only the influence on the Western researchers, but also their direct involvement in the ideological and propaganda activities coordinated by the Office of Publication of Archival Resources.

The second, Western, narrative started to develop during the postwar years and during the legal proceedings of the former Nazis, and it underlined the legal component of the perception of the crimes committed by the Nazi Germany regime. This reason determined that the Western narrative was based on the sources from the legal proceedings which highlighted the role of the criminals, collaborators, and organizers of the mass extermination of the European Jews. After the end of the Cold War, the

Western narrative became universal and determined the development of the Holocaust research in Eastern Europe and in Lithuania.

In the reconstruction of the history of the Holocaust, the third, Israeli, narrative employs the resources written by the Holocaust victims and focuses not only on the actions of the Germans, but also on the motives of Lithuanians' participation in the Holocaust as well as on the experiences of the victims. This reason determines that Israeli historiography highlights the experiences of the victims and the moral component, which often poses the philosophical and theological question *why it happened* in contrast to the Western narrative, where the main attention is directed to the criminals.

Finally, this research focuses on the fourth narrative based on the Lithuanian historiography developed both during the war and postwar years and under the influence of the other three narratives presented above. This reason has determined that in discussing the specificity of the Lithuanian narrative about the Holocaust, it is essential to analyze not only the historians' works written during the Soviet occupation or during the period of independent Lithuania, but also the images of the Holocaust which circulated among Lithuanian refugees in the West.

The image of the Holocaust among Lithuanian refugees was based on personal experience and traumas caused by the first Soviet and Nazi occupations. These experiences were supplemented and provoked by the Soviet propaganda campaign in the West and the charges of collective guilt experienced by the survivors of the Holocaust. This atmosphere motivated the Lithuanian refugees to follow the defensive tactics based on the false theory of the "two genocides" or minimization of the scale of Lithuanians' participation in the Holocaust. This approach was highly ethnocentric and focused mostly on the traumatic experiences caused by the Soviet occupation.

Lithuanian intellectuals from the liberal circles, mostly concentrated among the "Santara-Šviesa" ("Union-Light") federation, tried to neutralize these attitudes dominant among the senior circles of Lithuanian emigrants and refugees. Their attitudes towards the history of the Holocaust in Lithuania were close to the Western intellectuals and Lithuanian Jews who survived the Holocaust; one of them was Aleksandras Štromas, an active participant of the events and discussions held by the federation. The attitudes of the "unionists" and their will for an open dialogue were determined by the fact that most of them did not actively participate in the political events during the German occupation

in Lithuania (the June Uprising or Provisional Government); due to this, they could openly speak about the difficult past without the fear of being asked the questions about their personal involvement in mass shootings of Lithuanian Jews or inactivity and passivity towards the murdered citizens of Lithuania.

The second layer of the Lithuanian narrative is composed of the historical investigations made after Lithuania regained its independence. It could be claimed that during this period, the Lithuanian narrative involves the elements from the four narratives mentioned above: the ethnocentric and defensive approach and the tradition to minimize the scale of Lithuanians' participation in the Holocaust was formulated by Lithuanian emigrants; the Soviet occupation formed the practice not to speak about the uniqueness of the Holocaust and the consequences of the German occupation in Lithuania; from the Western narrative, Lithuanian researchers took the approaches to determine the motives of collaborators and participants of mass shooting in Lithuania; finally, the respectful attitude towards the Holocaust and its victims and recognition of its uniqueness arose from the Israeli tradition.

The object of the present research and its problem conditions the **aim** of the research: to determine how the narratives investigated in this research are interrelated and what perspectives for the future research could be formulated based on this interaction. In order to achieve this aim, the following **objectives** have been formulated:

1. to analyze the ideological structure of the Soviet narrative about the Holocaust and the integration of ideological attitudes in occupied Lithuania and to determine the influence of this narrative on Lithuanian and Western societies, as well as its recreation in contemporary Russia;
2. to analyze the development of the Western narrative about the Holocaust, its process and images, and its influence on the Lithuanian narrative about the Holocaust after the reestablishment of independence;
3. to analyze the creation and development of the Israeli narrative and its images about the Holocaust in Lithuania;
4. to analyze the attitudes and development of the Lithuanian narrative about the Holocaust in Lithuania.
5. to determine possible new research perspectives.

Research methods. The historiographical approach of this research and a substantial number of diaries, memoirs, and research by historians posed the problem of the selection of works for the present research. The selection of the sources for this research has been based on two principles: 1) the studies which reflect the history of the Holocaust in Lithuania and create its historical interpretation; 2) the works which are primarily devoted to the history of the Holocaust in Lithuania and which have received substantial attention among society and historians; in other words, attention has been paid to the paradigmatic works about the Holocaust in Lithuania.

The selected works have been analyzed, compared, and interpreted in order to recreate the development and creation of the narratives about the Holocaust in Lithuania, their specificity, genesis, and interconnections. In order to reach the objectives of this research, the works which analyze the history of the historiography of the Holocaust have also been included in the research

Theoretical models and the main definitions used in the thesis. The theoretical models used in this research predetermine the approach and the main definitions used in the present dissertation. As has already been mentioned, this research is based on a narrativist approach of the history philosophy, which focuses on the specificity, genesis, and meaning of the narrative. The narrativist approach and the theoretical models were started to develop in the 1970s, firstly by philosophers and history theorists, such as Hayden White³, Jean-François Lyotard⁴, or Jörn Rüsen⁵. According to Lyotard, from the second half of the 20th century, science could not trust or follow the “great narratives” or metanarratives; therefore, only a pluralistic and multi-perspective approach is meaningful⁶.

In this thesis, a *historical narrative* relates to the historiographical representation of the past events, the creation and development of which are united by cultural, social, and political contexts and relations. These contexts unite various authors into one narrative and at the same time distinguish them from other researchers⁷. According to

³ White, H. *Metaistorija: istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*. Vilnius, 2003.

⁴ Lyotard, J. F. *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*. Vilnius, 2010.

⁵ Rüsen, J. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius, 2007.

⁶ Lyotard, J. F. *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*. Vilnius, 2010, p. 128. Naratyvistinė istorijos filosofijos prieiga plačiau atskleidžiama Alfredo Bumblausko ir Zenono Norkaus darbuose, žr.: Bumblauskas, A. Zenono Ivinskio teorinės novacijos, in: *Naujas Židinys-Aidai*, 1995, nr. 3, p. 190-203; Norkus, Z. *Istorika: istorinis įvadas*. Vilnius, 1996, p. 197-221.

⁷ Foucault, M. *Diskurso tvarka*. Vilnius, 1998, p. 29.

Jörn Rüsen, the specificity of a historical narrative is based on three principles: 1) a historical narrative is related to the memory as a mediator; 2) a historical narrative connects the past, the present, and the future; 3) a historical narrative enables to determine the identity of its author and the audience⁸.

The narrativist approach in the thesis is supplemented by the theory of *collective memory*, which helps to reveal the influence of different experiences on historiography. The author of this definition and theory is French sociologist Maurice Halbwachs, who presented this theory in his article “The Social Frameworks of Memory” written in 1925. Later, he developed this theory in various articles and publications, which were devoted to the unfinished work “The Collective Memory” published only in 1980, after the author’s death. Halbwachs contrasted group and individual experience and made a conclusion that group experience plays the main role on individual memory: “Yet it is in society that people normally acquire their memories. It is also in society that they recall, recognize, and localize their memories”⁹. According to Halbwachs, this reason determines that society or a separate group not only influences the individual on what and how to remember, but the individual also identifies with group interests and attitudes in order to recreate past events or their different forms¹⁰.

Research sources and historiography. The historiographic approach of this research has determined that the basis of the research sources of the present dissertation is composed of Soviet, Western, Israeli, and Lithuanian historiography.

The first group of the sources used in this research is Soviet historiography, which could be characterized as ideological because of two strategies: a) an obedient use of the ideological approach and definitions created in Moscow and integrated in the science of occupied Lithuania; b) the strategy “to hide under the fact” and to follow neutral objectivity in order to avoid highly ideological features of the research¹¹. It should be mentioned that the first strategy was used widely, while the second one was used

⁸ Rüsen, J. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius, 2007, p. 65.

⁹ Halbwachs, M. *On Collective Memory*. Chicago, 1992, p. 38.

¹⁰ Halbwachs, M. *On Collective Memory*. Chicago, 1992, p. 52.

¹¹ Švedas, A. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985)*. Vilnius, 2009, p. 15.

basically only in the 1960s after the publication of several research works and memoirs based on the experience of the Holocaust survivors and their rescuers¹².

The second group of the sources used in this research consists of Western historiography. Chronologically, it could be divided into two groups: the historical works which appeared during the Cold War and the studies written after the collapse of the Soviet Union. The first group of researchers based their approaches and conclusions on the resources produced by the International Military Tribunal in Nuremberg and other legal proceedings of the former Nazis in West Germany. Typically, during this period the historians of the Holocaust paid less attention to the experiences of the survivors of the Holocaust, as well as to the local examples, such as the mass extermination of the Jews in Lithuania. Objective reasons conditioned that during the Cold War historians could not access the documentation left under the Iron Curtain which was used only by the Soviet ideologists. This aspect determined that many images about the Holocaust in Lithuania, which circulated in the Western historiography at that time, were created by the Soviet propaganda and ideological reasons, while at the same time subjective reasons determined that most researchers ignored the testimonies of the survivors of the Holocaust. It should be concluded that while most attention at that time was paid mainly to the reconstruction of the National Socialist Party, German security office and police, the role of military forces in the Holocaust, during this period methodological approaches and definitions were created and public discussions of intellectuals were held, which created the basis for further research conducted after the end of the Cold War.

The second group of the Western resources about the Holocaust in Lithuania is based on the studies which appeared after the end of the Cold War. The novelty of these works is determined by the geographical rather than the methodological factor but then the researchers paid more attention to the mass extermination of the Jews in the territories of the former Soviet Union and Lithuania as well. It is characteristic that this new research, which was carried out after the end of the Cold War, is based on a broader background of the resources, including official documentation of Nazi Germany

¹² Rukšėnas, K. *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941-1944 metais. Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti*. Vilnius: LTSR mokslų akademija Istorijos institutas, 1970, in: LMAVB RS, f. 26-1475; Bulavas, J. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941-1944 m.)*. Vilnius, 1969; *Ir be ginklo kariai*, sud. S. Binkienė. Vilnius, 1967.

officials, diaries, and memoirs of the Holocaust victims and survivors as well as on the archival resources and findings in East European countries.

The third group of the sources used in this research consists of the works which belong to the Israeli historiography. As has been mentioned earlier, this part of the resources focuses on the experiences of the Holocaust victims, especially during the first days and months of the German occupation in Lithuania. Another feature which differentiates the Israeli historians from the Western colleagues is the fact that most historians from the State of Israel, who started their research about the Holocaust in Lithuania, were the survivors of the Holocaust and due to this, their research is based both on their personal experience and the tools used by other historians.

Finally, the fourth group of the resources consists of Lithuanian historiography, which could be subcategorized into several groups. The first group consists of the sources written and created by the Lithuanian refugees in the West, which formed two traditions of thinking about the Holocaust in Lithuania: a) works which were based on a defensive approach and stereotypes created during the first Soviet and later German occupation (“double genocide” theory); b) sources created by the Lithuanian intellectuals among liberal circles, who asked Lithuanians living both in the West and in occupied Lithuania, to speak openly about the participation of Lithuanians in the Holocaust.

The second group of Lithuanian sources consists of the works published after Lithuania reestablished its independence, which could be categorized into the two groups:

- the empirical studies which reconstruct the process and various aspects of the Holocaust in Lithuania, but do not create new models of interpretation (e.g. Arūnas Bubnys);
- the research which tries to conceptualize the history of the Holocaust in Lithuania (e.g. Saulius Sužiedėlis, Liudas Truska, or Vygantas Vareikis).

It should be concluded that after Lithuania restored its independence Lithuanian historians have made a significant progress in the Holocaust research, and mainly the process and genesis of the Holocaust in Lithuania are well reconstructed and documented.

In addition to the presented sources, this research is also based on literature which focuses on the history of the Holocaust historiography itself. Firstly, it is literature which helped to reconstruct the structure of the ideological Soviet narrative, the creation of the myth of the “Great Patriotic War,” and its specificity (Ilja Altaman¹³, Zvi Gitelman¹⁴, and Karel C. Berkhoffo¹⁵). These studies are supplemented by the research made by Lithuanian historians who focused on the Soviet historiography in Lithuania and politics of the historical memory in occupied Lithuania¹⁶.

The second category of sources consists of the studies which helped to reconstruct the Western narrative of the Holocaust history. First, the study by German historian Nicolas Berg should be mentioned, which examines the relation of West Germany historians with the National Socialist past and the Holocaust. The author concludes that the historians in West Germany, who were former members of the “Hitler Youth” or the Nazi party and who became professional historians after the war, were not much more objective to the difficult past than the victims of the Holocaust, who were often blamed for subjectivity¹⁷. These insights made by Nicolas Berg are supplemented by other historians, whose research field is mainly focused on the historiography of the Holocaust, mainly Dan Stone¹⁸ and David Cesarani¹⁹. In addition to these studies, the article “What We Need to Know about the Holocaust” written by Timothy Snyder should be mentioned, who underlines the importance of the multiperspective approach in the new Holocaust research.²⁰

The third category of sources employed in this research consists of the studies devoted to the historians and the memory of the Holocaust in the State of Israel. These studies highlight that the Holocaust occupies the central position of the historical identity

¹³ Альтман, И. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы, in: *Неприкосновенный запас*, No. 2-3, 2005, [prieiga internetu], in: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28.html>, [2017-11-24].

¹⁴ Gitelman, Z. Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union, in: *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Z. Gitelman. Bloomington, 1997, p. 14-42.

¹⁵ Berkhoff, K. C. *Motherland in Danger: Soviet Propaganda during World War II*. Cambridge (Mass.), 2012.

¹⁶ Švedas, A. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985)*. Vilnius, 2009; Streikus, A. Žydai pokario (1945-1952 m.) Lietuvoje: sionistai ar totalitarinės sistemos aukos?, in: *Kultūros barai*, 1997, nr. 4 (388), p. 65-69; Streikus, A. Sovietų režimo pastangos pakeisti gyventojų tautinį identitetą, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1 (21), p. 7-30.

¹⁷ Berg, N. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Göttingen, 2003.

¹⁸ *The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone. New York, 2004.

¹⁹ *The Final Solution: Origins and Implementation*, ed. by David Cesarani. London, 2004; *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*, ed. David Cesarani. London, 2005.

²⁰ Snyder, T. Ką reikia žinoti apie Holokaustą, in: *Knygų aidai*, 2010, nr. 2, p. 23-30.

in the State of Israel and diaspora, but this perception has developed gradually at the same time²¹. During the first decades of the Postwar, the focus of society was mainly on the resistance against the Nazis, while millions of the victims or survivors of the Holocaust were ignored. This perception changed only during the trial of Adolf Eichmann in Jerusalem in 1961, when the experiences of the survivors and victims of the Holocaust were openly and publicly expressed and attracted attention and interest of society both in Israel and in the West.

The fourth category of sources consists of Lithuanian historiography, which could be categorized into two groups. The first one consists of the studies which focus on the existing myths and stereotypes regarding the relations between the Jews and Lithuanians and the problems of the memory of the Holocaust in Lithuania²². These aspects were discussed in the PhD thesis by Hektoras Vitkus and defended in Klaipėda University. According to Vitkus, the main task of contemporary Lithuanian historiography is to form the perception of the uniqueness of the Holocaust and its victims and to detach from the stereotypes created during the Soviet occupation, which denied the individuality of victims, bystanders, and perpetrators²³.

Similar conclusions were also made by Šarūnas Liekis ir Saulius Sužiedėlis, who distinguished three elements which should be integrated in the Lithuanian historical narrative in order to reach a better understanding of the Holocaust in Lithuania: “recognition of Jewish life and culture as intrinsic to Lithuania’s past; the understanding, acceptance, and commemoration of the Shoah as a central event in the modern history of the country; and a thorough examination of the behavior of the Lithuanian people during the destruction of the Jews.”²⁴

The second group of the Lithuanian sources consists of the studies devoted to the

²¹ Engel, D. *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford, 2010; Cohen, B. *Israeli Holocaust Research: Birth and Evolution*. London, 2013; Stauber, R. *The Holocaust in Israeli Public Debate in the 1950s*. London, 2007.

²² Staliūnas, D. Žydų istorija lietuviškos istoriografijos kontekstuose, in: *Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai*, sud. J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius, 2010, p. 119-133; Truska, L. Lietuviškoji holokausto Lietuvoje istoriografija, in: *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, sud. K. Fuchs, E. Bendikaitė. Kaunas, 2002, p. 83-103; Berenis, V. Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė, in: *Politologija*, 2000, nr. 3 (19), p. 3-24.

²³ Vitkus, H. *Holokausto minties raida Lietuvoje: daktaro disertacija*. Klaipėda, 2008, p. 215.

²⁴ Sužiedėlis, S.; Liekis, Š. Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania, in: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, ed. J. P. Himka, J. B. Michlic. Lincoln, 2013, p. 344. Holokausto, kaip centrinio įvykio šalies istorijoje pripažinimo sąlygą iškelia ir Irena Šutinienė, žr.: Šutinienė, I. Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas, in: *Filosofija. Sociologia*, 2002, nr. 1, p. 59.

critical and problematic analysis of the Holocaust research. Firstly, these studies highlight the features of the Lithuanian historiography of the Holocaust: significant concentration on the empirical research, leaving the conceptual questions and models raised in the Western or Israeli historiography in the margins²⁵. The main question raised by such authors as Nerijus Šepetys²⁶ or Kęstutis Girnius²⁷ is whether the methods and research approaches used in the National Socialist research could also be used analyzing the participation of Lithuanians in the mass extermination of the Lithuanian Jews. In this regard, this research approach is criticized as it sees the Lithuanian and Jews relation through the lens of the Holocaust, ignoring the traumas and stereotypes caused by the first Soviet occupation, which confronted the two nations and created the stereotypes in society, which were used by the Nazis, involving Lithuanians in the mass extermination of the Lithuanian Jews.

The structure of the thesis. This thesis is comprised of the introductory part, four chapters, conclusions and the lists of abbreviations, sources, and literature.

Chapter 1 analyzes the ideological structures and foundations of the Soviet narrative, which was created during the Second World War, the integration of this narrative in the occupied Lithuania, and recreation of some elements of this narrative in contemporary Russia.

Chapter 2 deals with the Western narrative regarding the Holocaust in Lithuania; Chapters 3 and 4 are devoted to the Israeli and Lithuanian narratives regarding the Holocaust in Lithuania, respectively.

Conclusions

1. The structures of the Soviet narrative about the mass extermination of the European Jews were created during the years of the Second World War and the German occupation. The essential elements of this narrative are related to the suppression and denial of the uniqueness of the Holocaust

²⁵ Bumblauskas, A. Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigimų kontekste, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 254-255; Berenis, V. Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 2, p. 117.

²⁶ Šepetys, N. Kova dėl istorijos: nenutylėti ir nenukalbėti, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2001, nr. 6, p. 295-300; Šepetys, N. Lietuvių santykiai su žydais: naujausios holokausto istoriografijos analitika?, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, nr. 6, p. 246-254; Šepetys, N. „Būti žydu“ Lietuvoje: Šoa atminimo stiprinimas, pilietinio sąmoningumo ugdymas, o gal... *naudingų idiotų* šou?, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2015, nr. 3, p. 5-11; Šepetys, Nerijus. Jūsiškiai – mums ne mūsų šie, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2016, nr. 2, p. 10-16.

²⁷ Girnius, K. Lemtingi 1941-ieji: Holokausto Lietuvoje prielaidų klausimu, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 2, p. 85-100.

and its victims and ideologisation of the Holocaust history. Due to this reason, the victims of the Holocaust were concealed under the name “peaceful soviet citizens”, perpetrators were referred to as “bourgeois nationalists,” and bystanders were presented as active fighters and partisans who fought for the reestablishment of the Soviet order. One may conclude that such ideological elements were used during the whole Soviet occupation with the exception of the 1960s, when the Soviet regime followed the legal proceedings in the West and tried to organize similar proceedings in occupied Lithuania for ideological reasons. In addition to the concealed fact of the mass extermination of the Lithuanian Jews, the Soviet propaganda used the history of the Holocaust in order to discredit real and imagined Nazi collaborators, living in the West. The task of this campaign was to undermine the trust of the Western Governments towards the Lithuanian refugee community and to provoke conflicts between the survivors of the Holocaust and the world Jewish organizations at the same time.

2. The same tactics have been used in contemporary Russia, where the memory of the Holocaust victims has become a political instrument, aiming to blame the Lithuanians for fascism, antisemitism, and xenophobia. It should be emphasized that the Soviet narrative has had dual impact. First, the images created during the Soviet occupation are circulating in the Western and Israeli historiography, partly taking the content of the Soviet narrative. Second, the Soviet historiography which concealed the uniqueness of the Holocaust and restricted society from the discourses created in the West or Israel, did not establish the tradition of speaking and thinking about the Holocaust among Lithuanian society, and, in this respect, impeded the beginning of the Holocaust research after Lithuania reestablished its independence.
3. The discourse of the Holocaust in the Western historiography started to develop on the basis of the legal proceeding during the postwar years. Therefore, main attention in Western historiography is focused on perpetrators and their motives, participating in the mass exterminations of

the Jews. On the basis of the legal proceedings, the main definitions and methodological approaches were created, which were used for the Holocaust research in Lithuania after the end of the Cold War. The main elements of this approach are the following: the search of the Holocaust preconditions, relating them to antisemitism and, this way, leaving social, political, and economic consequences caused by the first Soviet and German occupation in the margins, which had an impact on the Lithuanian-Jewish relations. This approach mainly used during the first years after the end of the Cold War has been changed recently to a complex and multiperspective approach in Western historians' research. It should be concluded that the Western approach, which highlights the legal and moral aspects of the uniqueness of the Holocaust, became the background of the research in independent Lithuania.

4. In contrast to the Western approach, the Israeli narrative emphasizes the role of the perpetrators and the experiences of the Holocaust victims during the Nazi occupation in Lithuania and, therefore, incorporates the moral component in the Holocaust history. Due to this, the diaries and memoirs of the Holocaust victims and survivors have had a huge impact on the historical research. This approach was implemented after the trial of Adolf Eichmann in 1961, which emphasised not only resistance and heroism, but also the experiences and sores of the victims. It should be noted that after this trial, the first studies about the Holocaust in Lithuania appeared, mainly written by the historians who survived the Holocaust. This reason caused that the history of the Holocaust in these studies is defined both by the personal experience and the models used by historians.
5. The perception of the Holocaust among the Lithuanians was influenced by different impulses. It could be said that the stereotypes created during the first Soviet occupation made the most significant influence on the senior circles of the Lithuanian refugees. A part of these intellectuals or political activists actively participated in the events during the Nazi occupation in Lithuania. This preconditioned their perception, which was defensive and ethnocentric in order to minimize the scale of the Lithuanian participation

in the Holocaust. Contrary to this group of Lithuanian refugees, Lithuanian liberal intellectuals were among the pioneers who started raising questions about the participation of Lithuanians in the Holocaust and tried to follow the discourse created in the West. The intellectuals who participated in the activity of the federation “Santara-Šviesa” (“Union-Light”) started to reestablish the dialogue between Lithuanians and the Jews and at the same time required to openly confess the participation scope of Lithuanians in the Holocaust and evaluate it not only historically, but also morally.

6. The four narratives discussed in the present thesis have influenced historical research as well as society after Lithuania restored its independence. The main obstacle was made by the Soviet occupation, which eliminated the tradition of thinking and speaking about the Holocaust openly and created the stereotypes and myths about the Jews during the first Soviet and German occupation in Lithuania. In addition to these tensions, the perception of the Holocaust has become influenced by the Western and Israeli narratives. Under this influence, during the thirty years of Lithuania’s independence historians have carried out substantial research and have created empirical background for further research on the Holocaust.
7. During the last decades, the Holocaust research has grown both in quantity and quality; on the other hand, most research is based on the conceptions established during the years of the Cold War, which have become hardly applicable after the collapse of the Soviet Union. These days, the empirical approaches of the Holocaust in Lithuania have reached their limits; therefore, new approaches are needed. One of the possible new research perspectives could be the narrativist and multiperspective approach. It could precondition not only a better understanding of various narratives, models, and attitudes and aims of authors, but could also reveal the thinking, activity, and actions of various society groups during the Nazi occupation in Lithuania from a new perspective.

Disertacijos santrauka lietuvių kalba

Darbo aktualumas

Istorikai siekia, kad kiekvienas istorijos įvykis, reiškinys ar epocha turėtų savo kroniką, kuri būtų bendra, apjungianti, pagrįsta sutarimu ir konsensusu. Bendros istorijos buvimas yra istorikų siekiamybė, tačiau tokio pasakojimo atsiradimą apsunkina skirtingų patirčių sąlygotos atmintys ir pasakojimai. Ne išimtis yra ir holokaustas Lietuvoje, kuriame pirmiausia susikerta žydų ir lietuvių patirtys ir iš jų kylantys konfliktai. Trečiąjį sluoksnį sudaro sovietinis pasakojimas, sovietų okupuotos Lietuvos visuomenėje diegęs ideologinę Antrojo pasaulinio karo interpretaciją, nutylėjusią holokausto ir jo aukų išskirtinumą ir unikalumą. Ketvirtąjį sluoksnį sudaro Vakarų pasakojimas, sąlygotas Tarptautinio karo nusikaltėlių tribunolo Niurnberge suformuotais pagrindais ir principais, pažyminčiais holokausto, kaip unikalaus ir išskirtinio nusikaltimo teisinę, istorinę ir moralinę atsakomybę.

Būtent pastarieji aspektai apibrėžia ir šio tyrimo perspektyvą, kurioje bandoma į holokaustą Lietuvoje pažvelgti ne tik per lietuviškąjį dėmenį, bet per keturis vienas su kitu susijusius laukus: sovietinį, vakarietiškojo, Izraelio ir lietuviškąjį. Galima daryti prielaidą, kad visi šie istoriografiniai pasakojimai formuoja ne tik savus holokausto Lietuvoje suvokimo elementus, bet ir vienas kitą įtakoja bei papildo.

Tyrimo problema

1941 m. prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, nacionalsocialistų siekis sunaikinti Europos žydų bendruomenę pasiekė kraštutinę ribą, o okupuota Lietuva, tapo vienu pirmųjų vykdomų masinių žydų žudynių poligonu. Būtent masinių žudynių greitis ir mastas, tapo tomis specifinėmis aplinkybėmis, kurios išskiria holokaustą Lietuvoje ir daro jį tamsiausiu istorijos puslapiu šalies istorijoje.

Įvardintos aplinkybės ir šiame regione vykusių masinių žudynių mastas lėmė, kad nuo pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos holokaustas Lietuvoje, kaip ir kitose prieš tai sovietų okupuotose ar pačios Sovietų Sąjungos teritorijose, susilaukė didelio istorikų dėmesio. Kartu šis dėmesys kilo ne tik istorikų tarpe, bet ir tarp holokaustą išgyvenusių aukų, teisinių, nevyriausybinių, tarptautinių, nacių ir su jais kolaboravusių nusikaltėlių paieškos organizacijų, institucijų, puoselėjančių holokausto ir jo aukų atminimą, todėl

vertinant visą istoriografijos visumą, galima išskirti dvi aplinkybes, kurios veikė ir turi įtakos masinių žydų žudynių Antrojo pasaulinio karo metais suvokimui ir tyrimams.

Pirma, vidinės įtampas kelia istorikų objektyvumo siekis ir tiriamų įvykių amžininkų, liudininkų patyrimo ir atsiminimo santykis. Šis aspektas buvo itin ryškus visuose pokaryje Vakarų Vokietijoje vykusiuose teisiniuose procesuose, kuriuose viena iš teisiamųjų gynybos strategijų buvo paremta kaltės už padarytus nusikaltimus perkėlimu pačioms aukoms ar vietos gyventojams. Panašias įtampas kėlė ir holokaustą išgyvenusių aukų patirtys ir liudijimai, kuriuose moralinis aprašomų įvykių dėmuo yra daug ryškesnis, nei šaltas ir objektyvus istoriko žvilgsnis. Nors pastaraisiais dešimtmečiais holokausto aukų dienoraščiai ar atsiminimai tapo integralia holokausto tyrimų dalimi, o kartais ir atskiru tyrimo objektu²⁸, tačiau minėta takoskyra buvo ypač ryški ir akcentuojama Šaltojo karo metais, kuomet istorijos tyrimuose buvo dažnai ignoruojamas aukų balsas, jų argumentus atremiant subjektyvumo, ne istoriškumo kriterijais. Antra, išorinės įtampas kelia tendencijos, ypač išryškėjusios po Šaltojo karo pabaigos, kuomet holokaustas tapo ne tik istorijos, bet ir atskiru politikos, ideologijos, medijų objektu, kartais besikėsinančiu užimti istorijos tyrėjų vietą, ar siekiančiu istorikams diktuoti vykdomų tyrimų prieigas ir taisykles, dažnai ignoruojančias už tiriamų įvykių pasislėpusius konkrečius faktus, asmenis ar kontekstą.

Viena didžiausių pastarojo meto diskusijų vyko 2008 m. birželio 3 d. pasirašius Prahos deklaraciją „Dėl Europos sąžinės ir komunizmo“, kuri sugretino ir pabrėžė dviejų totalitarinių režimų – nacizmo ir komunizmo – nusikalstamą pobūdį ir jų įvykdytus nusikaltimus žmogiškumui. Tokia deklaracijos formuluotė iššaukė dalies intelektualų nepasitenkinimą, kurie įžvelgė istorinį revizionizmą, ar bandymą sumenkinti holokausto ir jo aukų unikalumą ir atminimą. Dėl šios priežasties 2012 m. sausio 20 d. buvo pasirašyta 70-ies metų deklaracija (tarp pasirašiusių ir aštuoni Lietuvos socialdemokratai), kurios pasirašymo data, pavadinimas ir turinys referuoja į 1942 m. sausio 20 d. Berlyne (Wannsee) vykusią konferenciją, kurioje nacių partijos ir saugumo vadovybė svarstė Europos žydų likimą, todėl ji dar kartą pabrėžė holokausto ir jo aukų išskirtinumą kitų XX a. įvykusių masinių žudynių, genocidų kontekste²⁹.

²⁸ Plg. Garbarini, A. *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2006.

²⁹ 2012 m. sausio 20 d. pasirašytos 70-ies metų deklaracijos vienas iš iniciatorių ir rengėjų buvo Dovidas Katz'as, žr.: <http://www.seventyyearsdeclaration.org/the-declaration/>.

Šie pavyzdžiai leidžia teigti, kad šiandien ne tik pati holokausto istorija gali tapti skirtingų atminčių konflikto dalimi, bet ir pačių istorikų atliekamų tyrimų, pozicijų išsiskyrimo prielaidos. Šios priežastys kelia klausimą ir formuoja atskirą tyrimo lauką, kuriame vertinant vokiečių okupacijos Lietuvoje, masinių žydų žudynių tyrimus, būtina atsižvelgti ne tik į turinį, bet ir į autorių poziciją, tikslus ir ką jais bandoma pasakyti ar pasiekti. Visa tai reikalauja ne tik empirinio pamato, padedančio rekonstruoti pačią holokausto Lietuvoje eigą, bet ir atskirų istoriografijoje egzistuojančių pasakojimų susikūrimo genezės pagrindo, atskleidžiančio atskirų autorių ir istoriografijoje egzistuojančių pozicijų ištakas, kontekstą ir galimas jų tarpusavio sąveikas.

Tyrimo objektas

Aptarta holokausto tyrimų problematika sąlygoja ir šio darbo objektą – istoriografiją apie holokaustą Lietuvoje, kuri pasitelkiant naratyvistinę prieigą yra skaidoma į keturis pasakojimus: sovietinį, Vakarų, Izraelio ir lietuviškąjį.

Pirmasis, sovietinis ideologinis pasakojimas, pradėjo formuotis dar tebevykstant Antrajam pasauliniam karui ir Sovietų Sąjungos-nacistinės Vokietijos kovoms. Šis pasakojimas neigė holokausto unikalumą, slėpė jo aukų tapatybę, o pačią masinių žydų žudynių istoriją išnaudojo ideologiniais ir propagandiniais tikslais. Sovietinio pasakojimo šaltinių pagrindą sudaro antisovietinio pogrindžio dokumentai, holokausto aukų liudijimai ir NKVD-KGB sulaikytų asmenų tardymo protokolai. Šių šaltinių pagrindu ir buvo formuojamas ideologinis pasakojimas, kurio tikslas buvo sudaryti sovietų okupacijos Lietuvoje teisėtumo regimybę, sukompromituoti nepriklausomos Lietuvos idėją ir jai atstovaujančius lietuvių išeivius, kaip nusikaltėlius, dalyvavusius masinės žydų žudynėse vokiečių okupacijos metais. Siekiant šio tikslo buvo pasitelkiami saviti šaltinių atrankos, jų kupiūravimo, pristatymo ir aptarimo mechanizmai, kurie nuo 7-ojo dešimtmečio buvo aktyviai pradėti taikyti ir nukreipti ne tik į pačią sovietų okupuotos Lietuvos visuomenę, bet ir į Vakarus. Ši priežastis lėmė ne tik įtaką Vakarų tyrėjams ir jų požiūrio formavimui, bet ir tiesioginį dalies jų įsitraukimą ir dalyvavimą sovietų vykdytoje ideologinėje ir propagandinėje kovoje, bendradarbiaujant su okupuotoje Lietuvoje veikusia Archyviniais dokumentams skelbti redakcija (toliau – ADSR).

Antrasis, Vakarų istoriografijos pasakojimas pradėjo formuotis pokaryje vykusių nacių teisinių procesų pagrindu, todėl iškelia teisinį dėmenį. Ši priežastis lėmė, kad šio

pasakojimo šaltinių pagrindą ilgą laiką sudarė teisinių procesų, vykusių pokaryje, surinkti įkalčiai ir įrodymai, o pagrindinis dėmesys yra skiriamas žudynių organizatorių ir vykdytojų, jų motyvų, kvalifikuojamų per racionalizuojamų nusikaltimo motyvų prizmę ir pačių žudynių, kaip unikalaus ir ypatingo nusikaltimo, nustatymui. Šis pasakojimas Šaltojo karo metais apėmė Vakarų Vokietijoje ir anglosaksų šalyse vykdomus tyrimus, kurių istorikai, nepaisant savo tautybės, savo akademinę priklausomybę siejo su Vakarų akademinėmis institucijomis. Galima teigti, kad po Šaltojo karo pabaigos, būtent šis pasakojimas tapo universalus ir įtakojantis holokausto tyrimų plėtrą Rytų Europoje, tame tarpe ir Lietuvoje.

Trečiasis, Izraelio istoriografijos pasakojimas, rekonstruodamas holokausto eigą, remiasi holokausto aukų dienoraščiuose ir išgyvenusiųjų liudijimuose, pasakojimuose, atsiminimuose fiksuojamu pirmųjų karo ir vokiečių okupacijos savaitių ir mėnesių suformuotu vaizdiniu, todėl čia didžiausias dėmesys skiriamas ne tiek vokiečių okupacinių struktūrų, bet lietuvių veikimo motyvų nustatymui, kaip ir pačioms aukoms, pažymint jų patirtus išgyvenimus, patirtis bei unikalumą. Ši priežastis įtakoja, kad kitaip nei Vakarų pasakojimui, kuriam būdingas šaltas objektyvumas ar nusikaltėlių ir aukų aritmetika, Izraelio istoriografijoje šie aspektai papildomi moraliniu dėmeniu, dažnai keliančiu filosofinį, teologinį klausimą, kodėl *Tai* atsitiko.

Galiausiai, darbe nagrinėjama ketvirtąją pasakojimo tipą, sudaro lietuviška istoriografija, kuri formavosi tiek karo sukeltų ir suformuotų vaizdinių, patirčių fone, tiek ir ją veikiant trims prieš tai pristatytiems pasakojimams. Ši priežastis lemia, kad vertinant lietuviško pasakojimo specifiškumą, jį būtina aptarti išskiriant išeivijoje ir nepriklausomoje Lietuvoje atliktus tyrimus ir juose perteikiamus vaizdinius.

Holokausto vaizdinys lietuvių išeivių tarpe, daugiausia buvo suformuotas asmenine patirtimi ir pirmosios sovietų, vokiečių okupacijų sukeltų traumų, patirčių bagažu. Šios patirtys buvo papildomos ir provokuojamos sovietų Vakaruose vykdytos propagandinės kampanijos ar holokausta išgyvenusiųjų aukų kolektyvinės kaltės kaltinimais. Toks laukas, daugelį lietuvių išeivių skatino vadovautis defenzyvine reakcija, paremta karo metais susiformavusia „dviejų genocidų“ teorija, ar lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse fakto ir masto minimizavimu. Galima teigti, kad tokia prieiga buvo etnocentrinė, mažiau dėmesio skirianti bendrapiliečių žydų patirtims aptarti, bet pirmiausia orientuota į pačių lietuvių traumines patirtis, sukeltas sovietų

okupacijos: valstybingumo praradimą, sovietų vykdytą terorą, masinį gyventojų trėmimą ar pokaryje vykusį partizanų karą.

Tokias vyresnės kartos lietuvių išeivijoje vyravusias nuostatas bandė neutralizuoti liberaliajam išeivijos sparnui priklausę intelektualai, susibūrę į „Santaros-Šviesos“ federaciją, kurių poziciją galima susieti su Vakaruose tuo metu besiformavusiu holokausto pasakojimu. Ši priežastis lėmė, kad jų pozicija buvo artima ir daliai holokausta Lietuvoje išgyvenusių ir į Vakarus pasitraukusių Lietuvos žydų intelektualų, kaip kad politologui Aleksandrui Štromui, aktyviai dalyvavusiam federacijos organizuojamuose renginiuose ar diskusijose. Tokias „santariečių“ nuostatas ir atviresnį dialogą lėmė ir priežastis, kad daugelis jų atstovų, tiesiogiai nedalyvavo politiniuose įvykiuose vokiečių okupacijos metais (Birželio sukilime, Laikinosios vyriausybės ministrų kabinete), todėl jų nesaistė atviresnio kalbėjimo ir (ne)veiklumo masinių žydų žudynių akivaizdoje asmeninės atsakomybės klausimo keliami prieštaračiai.

Antrąjį lietuviškojo pasakojimo sluoksnį sudaro tyrimai, pasirodę jau nepriklausomoje Lietuvoje. Galima teigti, kad šiuo laikotarpiu susipina visų keturių pasakojimų motyvai: iš lietuvių išeivijos atkeliavusi etnocentrinė, defenzyvinė, lietuvių dalyvavimo masinėse žudynėse minimizavimo tradicija; sovietmečiu susiformavusios holokausto unikalumo neigimo ar nekalbėjimo apie vokiečių okupacijos padarinius praktikos; iš Vakarų pasakojimo tradicijos kilusio masinių žydų žudynių organizatorių ir jose dalyvavusių asmenų motyvų nustatymo prieigos; galiausiai iš Izraelio istoriografijos pasakojimo tradicijos perkeltas pagarbus holokausto ir jo aukų atžvilgiu santykio išlaikymas ir kalbėjimas, pripažįstant šio įvykio unikalumą ir išskirtinumą. Tokie esamo lietuviško pasakojimo rėmai leidžia teigti, kad šių pasakojimų susiformavimo pažinimas, tarpusavio sąveikos ryšių nustatymas leidžia ne tik atrasti atskirų autorių teiginių, pozicijų šaknis, bet ir sukuria papildomas prielaidas Lietuvos istorikams leisti į naujų prieigų ir impulsų paieškas, leidžiančias dar geriau pažinti ir suvokti holokausto Lietuvoje specifiką, išskirtinumą ar amžininkų išgyventas patirtis.

Darbo tikslas, uždaviniai ir chronologinės ribos

Aptartoji tyrimo objekto problematika, leidžia pereiti prie šio darbo tikslo ir uždavinių formulavimo. Šio **tyrimo tikslas** – nustatyti, kiek tyrime nagrinėjami pasakojimai apie holokaustą Lietuvoje gali papildyti vienas kitą ir kokios galimos tyrimų

perspektyvos gali būti formuojamos šių sąveikų pagrindu. Siekiant įgyvendinti užsibrėžtą tikslą, tyrime keliami **uždaviniai**:

1. išnagrinėti ideologines sovietinio pasakojimo apie holokaustą konstrukcijas, jų perkėlimo ir integravimo mechanizmus sovietų okupuotoje Lietuvoje, kartu bandant nustatyti šio pasakojimo darytas įtakas Lietuvos visuomenei, Vakaruose formuotam masinių žydų žudynių Lietuvoje pasakojimui ir šio pasakojimo reanimavimo aplinkybėms šiandienos Rusijoje;
2. išanalizuoti Vakarų pasakojimo apie holokaustą susiformavimo aplinkybes, eigą ir vaizdinius, kartu išryškinant šio pasakojimo daromas įtakas nepriklausomoje Lietuvoje egzistuojančiam ir formuojamam pasakojimui apie čia vykusias masines žydų žudynes Antrojo pasaulinio karo metais;
3. nužymėti autentiškos patirties ir istorinio objektyvumo santykį Izraelio istoriografijoje, taip atskleidžiant šio pasakojimo susiformavimo prielaidas ir aplinkybes;
4. išanalizuoti lietuvių pasakojimo apie holokaustą susiformavimo ir genezės eigą išeivijos tarpe ir nepriklausomoje Lietuvoje;
5. atskleidus visų keturių pasakojimų apie holokaustą Lietuvoje susiformavimo aplinkybes, genezę, tarpusavio sąveikas, suformuoti galimas naujų tyrimų prielaidas ir perspektyvas.

Tyrimo chronologinės ribos apima tuos keturis darbe analizuojamų pasakojimų tyrimus, kurie buvo atlikti po vokiečių okupacijos Lietuvoje pabaigos, t. y. 1944 metų. Šios ribos peržengiamos analizuojant sovietinį, Izraelio ir lietuviškąjį pasakojimus, pasitelkiant ir karo metų šaltinius (viešas kalbas, dienoraščius, oficialius ir pogrindžio dokumentus). Šią daromą išlygą sąlygoja, minėtų trijų pasakojimų susiformavimo prielaidos ir pagrindai, kurie buvo padėti dar karo ir vokiečių okupacijos metų sąlygomis.

Tyrimo metodai

Istoriografinis darbo pobūdis ir nagrinėjamos temos tyrimų, dienoraščių, atsiminimų gausa, pirmiausia iškėlė tekstų atrankos problemą. Rengiant darbą ir atrenkant konkrečius tekstus buvo vadovautasi dviem kriterijais: 1) dėmesys buvo kreipiamas į tuos tekstus, kurie reflektuoja ir patys kuria holokausto Lietuvoje eigos

interpretaciją; 2) tekstai, kurie savo turiniu ar apimtimi, susilaukė daug dėmesio kitų istorikų ar visuomenės tarpe ir tapo paradigminiais (plačiąja prasme), be kurių holokausto Lietuvoje atskleidimas ar aptarimas taptų neišsamus.

Atrinkti tekstai buvo analizuojami, lyginami, tipologizuojami ir interpretuojami, taip atkuriant atskirų darbe nagrinėjamų pasakojimų susiformavimo aplinkybes, specifiką, genezę ar jų sąveikas. Siekiant įgyvendinti išsikeltus uždavinius taip pat buvo pasitelkti tyrimai, kurie yra skirti atskirų darbe nagrinėjamų pasakojimų istoriografijos istorijai. Šį sprendimą sąlygojo neturėjimas prieigos prie atskirų šaltinių (kalbant apie Vakarų pasakojimą), o taip pat kalbinis barjeras (Izraelio istoriografijos atveju). Visi šie tyrimai darbe yra pasitelkiami siekiant susipažinti, atskleisti ar papildyti darbe analizuojamų pasakojimų susiformavimo kontekstą ar atskiras istoriografines diskusijas ir jų užkulisius.

Teoriniai modeliai ir pagrindinės sąvokos

Teoriniai modeliai šiame darbe leidžia apsibrėžti tyrimo pobūdį, prieigas, o kartu ir pagrindines sąvokas. Kaip ir minėta šis darbas remiasi naratyvistine istorijos filosofijos prieiga, kuri savo dėmesį kreipia į istorinio pasakojimo susiformavimo aplinkybes, specifiką, pobūdį ir jo reikšmę. Tokie naratyvistinės istorijos filosofijos prieigos modeliai buvo pradėti plėtoti nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio, pirmiausia tokių filosofų ir istorijos teoretikų, kaip Haydenas White'as³⁰, Jean-François Lyotard'as³¹ ar Jörnās Rūsenas³². Anot J. F. Lyotard'o, nuo XX a. antrosios pusės moksle nebegalima pasitikėti ir vadovautis „didžiaisiais naratyvais“ ar metapasakojimais, todėl prasmingas tampa tik pliuralizmas, daugiaperspektyvumas³³.

Šiame darbe *istoriniu pasakojimu* laikoma praeities įvykių istoriografinė reprezentacija, kurios susiformavimą ir atsiradimą vienija kultūriniai, socialiniai, politiniai kontekstai ir saitai. Būtent šie kontekstai ir aplinkybės atskirus autorius apjungia vieningam pasakojimui, kartu juos išskiriant iš kitų, to paties įvykio, reiškinių

³⁰ White, H. *Metaistorija: istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*. Vilnius, 2003.

³¹ Lyotard, J. F. *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*. Vilnius, 2010.

³² Rūsen, J. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius, 2007.

³³ Lyotard, J. F. *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*. Vilnius, 2010, p. 128. Naratyvistinė istorijos filosofijos prieiga plačiau atskleidžiama Alfredo Bumblausko ir Zenono Norkaus darbuose, žr.: Bumblauskas, A. Zenono Ivinskio teorinės novacijos, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, nr. 3, p. 190-203; Norkus, Z. *Istorika: istorinis įvadas*. Vilnius, 1996, p. 197-221.

tyrėjų³⁴. Anot Jörno Rüseno, istorinio pasakojimo savitumą sąlygoja trys principai: 1) istorinis pasakojimas yra susijęs su atmintimi kaip tarpininke; 2) istorinis pasakojimas apjungia praeitį, dabartį ir ateitį, t. y. organizuoja trijų laiko dimensijų vidinę vienovę; 3) istorinis pasakojimas įgalina nustatyti jo autorių ir klausytojų tapatybę³⁵. Tokiai prieigai oponentai dažnai kelia klausimą dėl objektyvumo ar istorijos moksle taikomų metodų, principų neatitikimo. Anot to paties Jörno Rüseno, istorijos mokslo objektyvumas ir naratyvumas nėra priešiškos, bet viena kitą jungiančios ir papildančios dalys: „Pats faktas specifinės istorinės prasmės neturi, o įgyja ją tikrai susidurdamas – reikšmės ir laiko lygmenyje – su kitu faktu. Šį santykį realizuoja istorinė interpretacija“³⁶. Dėl šios priežasties, atskirų konkretų istorijos įvykių, šiuo atveju holokaustą Lietuvoje, fiksuojančių šaltinių atranka ir susiejimas lemia ir konkretaus pasakojimo atsiradimą, jo specifiką ir išskirtinumą. Šį aspektą papildoma tikslo (kam pasakojimas skirtas, kokiomis nuostatomis besivadovaujant jis atsirado) ir erdvės (kokioje aplinkoje jis veikė ir darė įtaką) dėmenys. Atsižvelgiant į šias aplinkybes, darbe išskiriami keturi minėtieji pasakojimai, kurių susiformavimo chronologija padiktavo ir šio tyrimo struktūrą.

Naratyvistinė prieiga darbe papildoma *kolektyvinės atminties* teorija, kuri leidžia atskleisti skirtingų patirčių nulemtos atminties įtakas istoriografijai ir atskirų tyrime nagrinėjamų pasakojimų susidarymui. Šios sąvokos autorius ir kolektyvinės atminties teorijos pradininkas prancūzų sociologas Maurice Halbwachs, šią teoriją pirmą kartą pristatė 1925 m. pasirodžiusiame savo straipsnyje „Socialiniai atminties rėmai“ ir kitose savo publikacijose, rašytose stambesniais, taip ir neužbaigtam veikalui „The Collective Memory“, kurio atskiros parengtos dalys pasirodė 1980 m., gerokai po autoriaus mirties. M. Halbwachs supriešinęs grupinę patirtį ir jos išsaugojimą, perteikimą nuo individualių, daro išvadą, kad ne individas perduoda savo patirtis visuomenei, bet būtent pastaroji vaidina lemiamą ir pagrindinį vaidmenį, bet kokiam individualiam atsiminimui: „Tik visuomenėje individai įgyja atsiminimus. Lygiai taip pat tik visuomenėje jie atkuria, atpažįsta ir lokalizuoja savo atsiminimus“³⁷. Būtent ši priežastis, anot M. Halbwachs, lemia, kad visuomenė ar atskira grupė ne tik įtakoja individą kaip ir kaip atsiminti, bet ir

³⁴ Foucault, M. *Diskurso tvarka*. Vilnius, 1998, p. 29.

³⁵ Rüsen, J. *Istorika: istorikos darbų rinktinė*. Vilnius, 2007, p. 65.

³⁶ Rüsen, J. Istorijos mokslo naratyvumas ir objektyvumas, in: *Istoriografija ir atvira visuomenė*, sud. U. A. J. Becher, A. Bumlauskas, J. Rüsen. Vilnius, 1998, p. 51.

³⁷ Halbwachs, M. *On Collective Memory*. Chicago, 1992, p. 38.

lemia individo tapatinimąsi su šios grupės požiūriu ir interesais, iš naujo perkuriant praeities įvykius ar atskiras jų formas³⁸.

Greta aptartų teorinių prieigų ir sąvokų, būtina pažymėti, kad ir masinės žydų žudynės Antrojo pasaulinio karo metais istoriografijoje turi keletą sinonimų, kurie yra taikomi skirtingose interpretacinėse tradicijose. Viena jų, masinės žydų žudynės Antrojo pasaulinio karo metais įvardina *Holokausto* sąvoka, kilusia iš graikų kalbos žodžio, reiškiančio auką Dievui. Ši sąvoka Vakaruose įsitvirtino pokario metais ir pakeitė vokiečių dokumentuose naudotą „*galutinio sprendimo*“ terminą. Tuo tarpu, Izraelio istoriografijoje masinės žydų žudynės yra įvardinamos *Šoa* (jid. ir hebr. *Hurban*) sąvoka, reiškiančia *Katastrofą*. Pastaroji reikšmė atkeliavusi iš Biblijos, kurioje ši sąvoka reiškia didelę individualią ar visuotinę nelaimę. Žydų diasporoje ši sąvoka buvo kartais pasitelkiama Jeruzalės šventyklos sugriovimui (70 m.) apibūdinti ar viduramžiais ir moderniaisiais laikais krikščionių vykdytiems pogromams įvardinti. Antrojo pasaulinio karo metais Palestinoje gyvenusių žydų ši sąvoka buvo pirmą kartą viešai panaudota 1939 m. rugsėjį, nusakant sunkią ir neapibrėžtą Lenkijos žydų padėtį, nacistinei Vokietijai ir Sovietų Sąjungai pasidalinus ir okupavus šią šalį, tačiau ji dar nebuvo reguliariai vartojama. Šios sąvokos laipsnišką įsitvirtinimą žymėjo tik karo baigtis, dalies holokaustą išgyvenusiujų persikėlimas gyventi į Palestiną ir savo patirčių perdavimas čia gyvenusiai žydų bendruomenei, kurios suformavo suvokimą, kad masinės žydų žudynės Antrojo pasaulinio karo metais buvo unikalus ir išskirtinis, analogo neturintis nusikaltimas. Todėl 1947 m. Jeruzalės hebrajų universiteto suorganizuotas pirmas pasaulinis kongresas „Šoa ir heroizmo tyrimas mūsų laikais“, žymėjo laipsnišką šios sąvokos įsitvirtinimą Izraelio visuomenėje ir istoriniuose tyrimuose³⁹. Galima pažymėti, kad šiame tyrime kalbant apie masinės žydų žudynės vokiečių okupacijos metais, šie du sinonimai nėra plačiau problematizuojami ir naudojama lietuvių istoriografijoje daugiau įsitvirtinusi *holokausto* sąvoka.

³⁸ Ten pat, p. 52.

³⁹ Ofer, D. Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942-53, in: *Journal of Contemporary History*, Vol. 31, No. 3, 1996, p. 567-595.

Tyrimo šaltiniai

Darbo istoriografinis pobūdis lemia, kad tyrimo šaltinių pagrindą sudaro pati nagrinėjamų atskirų pasakojimų apie holokaustą Lietuvoje istoriografija, todėl būtina nužymėti bendrąsias šių tyrimų charakteristikas.

Bendroji charakteristika, kuri yra būdinga visiems sovietinės istoriografijos darbams apie holokaustą Lietuvoje yra ideologinė jų prieiga, kurią istorikai išpildydavo besivadovaudami dviem strategijomis:

- a) pažodiniu ir klusniu ideologinės prieigos ir raktinių sąvokų, perkeltų iš Maskvos, taikymu savo vykdomuose tyrimuose;
- b) „pasislėpimu už fakto“, taip siekiant neutralaus objektyvumo ar bent mažesnės savo vykdomo tyrimo ideologizacijos⁴⁰.

Galima teigti, kad pirmoji prieiga buvo taikyta plačiausiai, tuo tarpu antroji apsiribojo daugiausia 7-ajame dešimtmetyje pasirodžiusiais keliais tyrimais ar atsiminimų publikacijomis, kuriose buvo stengiamasi laviruoti tarp objektyvaus empirinių duomenų taikymo ar autentiškų prisiminimų perteikimo ir ištikimybės oficialiajai ideologijai⁴¹.

Antrąją šio darbo šaltinių grupę sudaro tyrimai, atskleidžiantys Vakarų istoriografijos pasakojimo specifiką. Aptariant šių šaltinių grupės charakteristiką, chronologiškai būtina išskirti Šaltojo karo laikotarpio tyrimus ir tas studijas, kurios pasirodė po Sovietų Sąjungos griūties ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Pirmoji grupė tyrimų, savo išvadas ir tyrimo prieigas grindė Tarptautinio karinio tribunolo Niurnberge ir Vakarų Vokietijoje vykusių nacionalsocialistų teisinių procesų paskelbtais dokumentais, tapusiais pirminiu pagrindu, leidusiu Vakarų istorikams atkurti masinių žydų žudynių įgyvendinimo užkulisius, eigą, sprendimų priėmimą, o taip pat ir holokaustą Lietuvoje. Šio laikotarpio tyrimams būdingas fragmentiškas dėmesys masinėms žydų žudynėms Lietuvoje, kuri sąlygojo objektyvios ir subjektyvios priežastys. Objektyvioji priežastis sąlygojo istorikų negalėjimą dirbti su tais dokumentiniais šaltiniais, kurie liko už Geležinės uždangos ir kurie buvo pasiekiami tik sovietų ideologams. Šis aspektas lėmė, kad daugelį šiame laikotarpyje Vakarų

⁴⁰ Švedas, A. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985)*. Vilnius, 2009, p. 15.

⁴¹ Plg. Rukšėnas, K. *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941-1944 metais. Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti*. Vilnius: LTSR mokslų akademija Istorijos institutas, 1970, in: LMAVB RS, f. 26-1475; Bulavas, J. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941-1944 m.)*. Vilnius, 1969; *Ir be ginklo kariai*, sud. S. Binkienė. Vilnius, 1967.

istoriografijoje susiformavusių vaizdinių apie holokaustą Lietuvoje, įtakojo sovietų parengti ir užsienio rinkai skirti dokumentų rinkiniai⁴². Subjektyvią priežastį sąlygojo nepakankamas Šaltojo karo laikotarpyje dirbusių istorikų dėmesys holokaustą išgyvenusiujų liudijimams, kurie buvo laikomi subjektyviais, todėl negalintiais objektyviai atskleisti nagrinėjamą problemą. Galima konstatuoti, kad nors šio laikotarpio istorikų darbai buvo orientuoti daugiausia į nacionalsocialistų partijos, saugumo ir policijos, kariuomenės struktūrų vaidmens holokauste rekonstrukciją, tačiau būtent šiuo laikotarpiu vyko pagrindinis metodologinių prieigų, sąvokų kūrimas, viešos intelektualų diskusijos, kurios sukūrė pagrindą tolesniam tyrėjų darbui po Šaltojo karo baigties.

Būtent antrąją grupę šaltinių ir sudaro tie Vakarų istorikų darbai, kurie pasirodė po Sovietų Sąjungos griuvimo ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Galima teigti, kad šio laikotarpio tyrimai pasižymėjo ne metodologiniu, bet geografiniu prieigos naujumu. Būtent pasibaigus Šaltajam karui, istorikų žvilgsnis nukrypo į masinių žydų žudynių eigą Rytų Europoje, tame tarpe ir Lietuvoje, o jų atliekami tyrimai remiasi platesniu šaltinių pagrindu: oficialiais nacistinės Vokietijos dokumentais, aukų dienoraščiais ir atsiminimais, Rytų Europos valstybėse esančiais archyviniais fondais.

Trečiąją darbe naudojamų šaltinių grupę, sudaro darbai, iliustruojantys Izraelio istoriografijos pasakojimo specifiką. Šios šaltinių grupės darbai pasižymi jau minėtu holokausto aukų ir išgyvenusiujų dienoraščiuose atsiminimuose fiksuojamu, pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis suformuotu vaizdiniu. Ši aplinkybė lemia, kad siekiant rekonstruoti šio pasakojimo susiformavimo prielaidas, darbe remiamasi gausiu dienoraščių, atsiminimų pagrindu⁴³. Įvardintas vienas iš Izraelio istorikų tyrimų bruožų juos skiria ir dėl to, kad atsispidami nuo holokaustą Lietuvoje fiksavusių liudijimų, pirmųjų studijų autoriai buvo patys tiesiogiai susiję su Lietuva, todėl jų

⁴² *Documents accuse*, eds. B. Baranauskas, K. Rukšėnas. Vilnius, 1970.

⁴³ Plg. darbe pasitelkiami šie **dienoraščiai**: Kruk, H. *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939-1944*. Vilnius, 2004; Rudaševskis, I. *Vilniaus geto dienoraštis*. Vilnius, 2018; Šuras, G. *Užrašai: Vilniaus geto kronika, 1941-1944*. Vilnius, 1997; *The Clandestine History of the Kovno Jewish Ghetto Police by anonymous members of the Kovno Jewish Ghetto Police*, ed. S. Schalkowsky. Bloomington, 2014; Tory, A. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius, 2000. Taip pat **atsiminimai**: Ginaitė-Rubinsonienė, S. *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė, 1941-1944 metais*. Vilnius, 1999; Mishell, W. W. *Kaddish for Kovno: Life and Death in a Lithuanian Ghetto 1941-1945*. Chicago, 1988; Gordon, H. *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania*. Lexington, 1992; Oshry, E. *The Annihilation of Lithuanian Jewry*. New York, 1995; Suckeveris, A. *Iš Vilniaus geto*. Vilnius, 2011; Beiles, Y. *Yudke*. Vilnius, 2001; Birger, T. *Dukters meilės dovana: prisiminimai apie Holokaustą*. Vilnius, 2002; Holzman, H. *“Šitas vaikas turi gyventi”: Elenos Holcmanienės užrašai, 1941-1944*. Vilnius, 2003; Faitelson, A. *The Truth and Nothing but the Truth: Jewish Resistance in Lithuania*. Jerusalem, 2006; Ginkas, M. *Per spygliuotą vielą: atsiminimai*. Vilnius, 2009; Fainas, J. *Berniukas su smuiku*. Vilnius, 2017.

darbuose susilieja tiek autentiškos išgyventos patirtys vokiečių okupacijos metais, tiek ir kitų istorikų darbuose deklaruojamas objektyvumo siekis.

Galiausiai, ketvirtąją šaltinių grupę sudaro tyrimai, šiame darbe priskiriami lietuvių istoriografijos pasakojimui. Ši šaltinių bloką sudarančius darbus būtina skaidyti į kelis segmentus. Pirmą, darbai išleisti lietuvių išeivijos tarpe, kurie formavo dvi kalbėjimo apie holokaustą Lietuvoje tradicijas:

- a) defensyvinio pobūdžio kalbėjimo būdą, paremtą dar iš pirmosios sovietų okupacijos Lietuvoje atsinešta patirtimi ir jos metu suformuotais stereotipais („dviejų genocidų“ teorija). Šių darbų atsiradimą sąlygojo reakcija į sovietų vykdomą ideologinę kampaniją Vakaruose ir holokaustą išgyvenusius žydų keliamus kolektyvinės kaltės kaltinimus, todėl šių, pusiau dokumentuotų, veikalų atsiradimo motyvas dažnai buvo „kova dėl istorijos“⁴⁴;
- b) liberalaus, susietu su Vakaruose tuo metu besiformavusiu holokausto pasakojimu, kuris akcentavo atviro kalbėjimo apie lietuvių dalyvavimo holokauste svarbą, o taip pat lietuvių ir žydų dialogo atkūrimo būtinumą.

Siekiant atskleisti lietuvių išeivijos požiūrio į holokaustą Lietuvoje susiformavimo prielaidas, darbe pasitelkiami archyviniai ir publikuoti dokumentai, atsiminimai. Pirmą tokių šaltinių grupę sudaro archyviniai dokumentai, atskleidžiantys Berlyno LAF'o antisemitines nuostatas (ypač *LYA*, f. 3377; *LCVA*, f. MK-9, f. 648). Antrąją šaltinių grupę sudaro dokumentai, susiję su lietuvių požiūriu į masines žydų žudynes Lietuvoje. Siekiant įgyvendinti šį tikslą, darbe remiamasi ne tik archyviniais dokumentais, bet ir vokiečių okupacijos metais rašytais dienoraščiais, dokumentais ar atsiminimais⁴⁵.

Antrąjį segmentą šaltinių sudaro tie darbai, kurie pasirodė po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Galima teigti, kad šiuos darbus charakterizuoja tai, kad juose susipina visų keturių šiame darbe analizuojamų pasakojimų elementai. Tuo tarpu, instituciniu požiūriu vertinant galima teigti, kad empirinį holokausto Lietuvoje tyrimo ir suvokimo pagrindą atliko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro istorikų atlikti tyrimai, Tarptautinės nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams

⁴⁴ N. E. Sūduvis (Juožas Brazaitis). *Vienų vieni: dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*. New York, 1964, p. 11.

⁴⁵ Plg.: 1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys, sud. V. Brandišauskas. Vilnius, 2000; Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.-rugpjūčio d., sud. A. Anušauskas. Vilnius, 2001; Blynas, Z. *Karo metų dienoraštis, 1941-1944 m.* Vilnius, 2007.

Lietuvoje įvertinti bendradarbiai Lietuvoje ir užsienyje, kartu su Vilniaus universiteto, Lietuvos istorijos instituto, Klaipėdos universiteto mokslininkais ir Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotojais. Būtent šių tyrėjų pagalba, šiandien holokausto Lietuvoje empirinės prieigos yra praktiškai išpildytos. Visus šiuos tyrimus taip pat galima būtų suskirstyti į dvi grupes, pagal jų pobūdį:

- empiriniai tyrimai, rekonstruojantys holokausto Lietuvoje eigą ar atskirus jo aspektus, tačiau neišskiriantys ar neformuojantys interpretacinių modelių (pvz. Arūnas Bubnys);
- tyrimai, kurie bando konceptualizuoti holokausto Lietuvoje istoriją ir formuoti atskirus interpretacinius modelius (pvz. Saulius Sužiedėlis, Liudas Truska, Vygantas Vareikis).

Vertinant visą lietuvių istoriografijos apie holokaustą Lietuvoje visumą, būtina pažymėti, kad po valstybės nepriklausomybės atkūrimo buvo pasiektas proveržis ir atliktas didžiulis įdirbis. Antra vertus, visoje lietuvių istoriografijoje (tiek išeivijos, tiek nepriklausomos Lietuvos), galima išskirti dvi tyrimų tradicijas ir tendencijas: *etnocentrizmą*, kuris pabrėžia sovietmečiu išgyventas traumas, tačiau dažnai apeina vokiečių okupacijos metais lietuvių dalyvavimo holokauste klausimą, ar stengiasi jį minimizuoti ir *pilietinį nacionalizmą*, siejamą su liberalia Vakarų demokratija ir daugiakultūriškumo svarba. Autoriai, kurie save priskiria pastarajai tradicijai, holokaustą vertina, kaip tamsiausią periodą šalies istorijoje, o Lietuvos žydų istoriją, kultūrą ir paveldą siekia integruoti į bendrą valstybės istorijos pasakojimą.

Literatūra

Laipsniškas holokausto tyrimų gausėjimas, ypač suaktyvėjo po Šaltojo karo baigties ir Sovietų Sąjungos žlugimo, kuomet daugelis Vakarų ir Izraelio istorikų ėmė tyrinėti masinių žydų žudynių istoriją Rytų Europoje, kuri ilgus metus buvo neįmanoma, dėl negalėjimo dirbti su čia saugomais archyviniais šaltiniais. Galima teigti, kad ši tyrimų gausa pasižymėjo geografiniu tiriamų objektų naujumu, bet ne naujų metodologinių koncepcijų sukūrimu ar įvedimu, todėl iš esmės iki šiol naudojamos tais konceptais, kurie buvo sukurti ir išplėtoti dar Šaltojo karo laikus menančioje

istoriografijoje. Šis aspektas pagrįstai leidžia kelti klausimą, ar holokausto istoriografija, nepaisant jos gausos, nepatiria atsinaujinimo krizės?

Šį klausimą leidžia kelti keletas tendencijų ir požymių, lydinčių visus pastarųjų dešimtmečių holokausto tyrimus. Anot Franko Bajohr ir Andrea Löw'o, dabartinių holokausto tyrimų problematiką sąlygoja keletas faktorių: 1) Raulio Hilbergo pasiūlyta trinarė holokausto subjektų schema vis dar išlieka aktuali, bet po truputį traukiasi, nes vis mažiau lieka žmonių, kuriems būtų galima taikyti nusikaltėlių, aukų, stebėtojų sąvokas; 2) nuo 1990-ųjų holokausto tyrėjų dėmesys nukrypo į Rytų Europos regioną, kuriame masinės žudynės buvo vykdytos tiesiogiai, todėl konceptai taikyti nagrinėti didžiųjų koncentracijos stovyklų (Aušvico) įkūrimui ir veikimui, šiame regione negali būti pritaikomi; 3) Šaltojo karo pabaigą sekė holokausto tyrimų europeizacija, todėl konceptai, taikyti tiriant masinių žydų žudynių organizatorių (nacių partijos vadovybės, saugumo policijos ir kariuomenės struktūrų) veiklą, yra sunkiai pritaikomi eilinių vykdytojų vokiečių okupuotoje Rytų Europoje veikimo motyvams nustatyti⁴⁶.

Siekiant darbe atskleisti atskirų pasakojimų susiformavimo prielaidas, problematiką buvo remtasi tais istorikų darbais, kurie aptaria holokausto istoriografijos istoriją ir jos raidą. Pirmąją tyrime naudojamos literatūros grupę sudaro darbai, padėję atskleisti sovietinės istoriografijos ideologinius konstruktus ir specifiškumą. Įgyvendinant šį tikslą, daugiausia remtasi Ilja Altamano⁴⁷, Zvi Gitelmano⁴⁸, Karelo C. Berkhoffo⁴⁹ darbais, kuriuose išsamiai apžvelgiamas ideologinis ir propagandinis holokausto istorijos pritaikymas ir integravimas į bendrą sovietinį „Didžiojo Tėvynės karo“ mitą. Šiuos tyrimus papildė Lietuvos istorikų studijos, nagrinėjančios sovietinės istoriografijos specifiškumą, raidą ar atskirus aspektus, susijusius su sovietų įgyvendinta istorinės atminties politika okupuotoje Lietuvoje⁵⁰, o taip pat darbai skirti sovietinio pasakojimo atkūrimo prielaidoms šiandienos Rusijoje nustatyti ir aptarti⁵¹.

⁴⁶ Bajohr, F.; Löw, A. Tendenzen und Probleme der neueren Holocaust-Forschung: Eine Einführung, in: *Der Holocaust: Ergebnisse und neue Fragen der Forschung*, hrsg. F. Bajohr, A. Löw. Frankfurt am Main, 2015, s. 9-30.

⁴⁷ Альтман, И. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы, in: *Неприкосновенный запас*, No. 2-3, 2005, [prieiga internetu], in: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28.html>, [2017-11-24].

⁴⁸ Gitelman, Z. Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union, in: *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Z. Gitelman. Bloomington, 1997, p. 14-42.

⁴⁹ Berkhoff, K. C. *Motherland in Danger: Soviet Propaganda during World War II*. Cambridge (Mass.), 2012.

⁵⁰ Švedas, A. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944-1985)*. Vilnius, 2009; Streikus, A. Žydai pokario (1945-1952 m.) Lietuvoje: sionistai ar totalitarinės sistemos aukos?, in: *Kultūros barai*, 1997, nr. 4

Antrąją darbe naudojamos istoriografijos dalį sudaro darbai, skirti Vakarų istoriografijos pasakojimui apibendrinti. Šioje vietoje būtina išskirti vokiečių istoriko Nicolo Bergo darbą, nagrinėjantį Vakarų Vokietijos istorikų santykį su nacionalsocializmo ir holokausto praeitimi, pasitelkiant tiek pagrindinių VFR istorikų taikytas tyrimo prieigas, tiek ir jų asmenines biografijas⁵². Būtent tokia prieiga N. Bergui leidžia prieiti prie išvados, kad Vakarų Vokietijos istorikai, kurių daugelis karo metais priklausė Hitlerjugendui ar nacių partijai ir save pokaryje pozicionavę, kaip profesionalius tyrėjus, buvo ne ką objektyvesni, nei holokaustą išgyvenusios aukos, kurios dažnai buvo kaltinamos, dėl subjektyvumo ar negalėjimo patirtų išgyvenimų objektyviai įvertinti. Nicolo Bergo daromas įžvalgas šiame darbe papildo Dan'o Stone'o⁵³, Davido Cesarani⁵⁴ parengtos studijos, kuriose didelis dėmesys skiriamas holokausto tyrimų genezei Vakaruose ir Izraelyje, ar atskirų istoriografijos problemų, tendencijų aptarimui. Greta šių studijų svarbu paminėti ir Timothy Snyder'io straipsnį „Ką reikia žinoti apie Holokaustą“, kuriame analizuojama naujausi istorikų atlikti tyrimai ir pabrėžiama daugiaperspektyvumo prieigos svarba naujuose holokausto tyrimuose⁵⁵.

Nagrinėjant Izraelio istoriografijos pasakojimo susikūrimo ir aplinkybes, darbe remiamasi David Engel⁵⁶, Boaz Cohen⁵⁷, Roni Stauber⁵⁸ atliktais tyrimais. Šių istorikų tyrimuose pažymima, kad nors holokaustas užima centrinę Izraelio ir pasaulio žydų bendruomenės tapatybės vietą, tačiau šis suvokimas atėjo palaipsniui. Pirmaisiais pokario metais ir dešimtmečiais Izraelio visuomenėje vyravo žydų pasipriešinimo

(388), p. 65-69; Streikus, A. Sovietų režimo pastangos pakeisti gyventojų tautinį identitetą, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1 (21), p. 7-30.

⁵¹ Nikžentaitis, A. Atminties kultūra ir istorijos politika šiandieninėje Rusijoje, in: *Kultūros barai*, 2017, nr. 7-8, p. 99-106; nr. 9, p. 73-83; Trimakas, R. Šiuolaikinės istorinio naratyvo refleksijos radikaliojoje Rusijos publicistikoje, in: *Istorija*, 2007, nr. 67, p. 55-62; Švedas, A. Istorinės tapatybės konstravimas XXI a. Rusijoje: viešosios erdvės analizės bandymas, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*, sud. A. Nikžentaitis. Vilnius, 2011, p. 411-437; Malinova, O. Kolektyvinės praeities idėja posovietinėje Rusijoje: savivaizdis ir imperijos palikimas, in: *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*, sud. A. Nikžentaitis. Vilnius, 2015, p. 257-275; Šepetys, Nerijus. Lietuvos vaizd(avim)as šiuolaikiniuose Rusijos istorijos vadovėliuose, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 144-162.

⁵² Berg, N. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*. Göttingen, 2003.

⁵³ *The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone. New York, 2004.

⁵⁴ *The Final Solution: Origins and Implementation*, ed. by David Cesarani. London, 2004; *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*, ed. David Cesarani. London, 2005.

⁵⁵ Snyder, T. Ką reikia žinoti apie Holokaustą, in: *Knygų aidai*, 2010, nr. 2, p. 23-30.

⁵⁶ Engel, D. *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford, 2010.

⁵⁷ Cohen, B. *Israeli Holocaust Research: Birth and Evolution*. London, 2013.

⁵⁸ Stauber, R. *The Holocaust in Israeli Public Debate in the 1950s*. London, 2007.

naciams motyvas, kuris į visuomenės dėmesio centrą iškėlė žydų partizanus ir rezistentus, tačiau parašėse paliko milijonus be pasipriešinimo žuvusių ar holokaustą išgyvenusių žydų.

Pasipriešinimo motyvas Izraelio istorikų pasakojime yra itin svarbus, nes jo pagrindu galima tipologizuoti ir išskirti dvi istoriografijos paradigmas. Anot Yehudos Bauerio ir Onros Kenan, viena iš paradigmų simbolizuoja sionistinį pasakojimą Izraelio istoriografijoje, kuris yra vyraujantis ir pabrėžiantis holokausto aukų rezistencijos motyvą ir jų patirtus išgyvenimus vokiečių okupuotose Europos teritorijose Antrojo pasaulinio karo metais. Kita istoriografinė paradigma – postsionistai arba „Naujųjų istorikų“ mokykla, daugiausia atstovaujama kairiųjų pažiūrų intelektualų, kurie pabrėžia, kad holokaustas ir jo aukos tapo instrumentuotu moraliniu įrankiu, padedančiu sionistams siekti politinių tikslų⁵⁹.

Anot minėtų istorikų, Izraelio ir Vakarų visuomenės pakeitė tuo metu vyravusį savo požiūrį tik 1961 m. Jeruzalėje prasidėjus Adolfo Eichmanno teismui. Būtent šį teismą galima būtų laikyti esminiu atskaitos tašku, keitusiu holokausto suvokimą tiek Izraelyje, tiek ir Vakaruose. Šio teisinio proceso metu holokaustą išgyvenusios aukos ir jų liudijimai apie patirtus išgyvenimus vokiečių okupacijos metais, tapo pagrindine Jeruzalėje vykusio teismo ašimi. Pastaroji aplinkybė leidžia kalbėti ir apie kitą Izraelio istoriografijos specifiškumą. Kitaip nei Vakarų pasakojimas, susiformavęs pokaryje vykusių teisnių procesų išdavoje, Izraelio istoriografija yra orientuota ne į nusikaltėlių veikimo motyvus ir priežastis, bet į aukų patirtus išgyvenimus ir praradimus.

Ketvirtąjį darbe naudojamos literatūros bloką, sudaro tyrimai, nagrinėjantys lietuvių istoriografiją, kuriuos galima skirti į dvi grupes:

- 1) darbai nagrinėjantys lietuvių istoriografijos ir atminties apie holokaustą Lietuvoje susiformavimo genezę, specifiką, ypatumus ir problematiką;
- 2) tyrimai skirti holokausto istoriografijos kritikai ir probleminiam jos aptarimui.

Pirmosios grupės darbuose didžiausias dėmesys skiriamas lietuvių išeivijoje ir nepriklausomoje Lietuvoje egzistuojančių mitų ir stereotipų, liečiančių lietuvių-žydų santykius, holokausto Lietuvoje ir jo atminimo probleminių aspektų aptarimui⁶⁰. Šiuose

⁵⁹ Kenan, O. *Between Memory and History: The Evolution of Israeli Historiography of the Holocaust, 1945-1961*. New York, 2003, p. 87; Bauer, Y. *Rethinking the Holocaust*. New Haven, 2002, p. 243-244.

⁶⁰ Staliūnas, D. Žydų istorija lietuviškos istoriografijos kontekstuose, in: *Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai*, sud. J. Šiaučiušaitė-Verbickienė. Vilnius, 2010, p. 119-133; Truska, L. Lietuviškoji holokausto

tyrimuose nagrinėjamas problemas plačiausiai bandė konceptualizuoti Klaipėdos universiteto istorikas Hektoras Vitkus savo disertacijoje pirmą kartą lietuvių istoriografijoje ėmęs nagrinėti probleminį lietuvių santykį su holokausto atmintimi. Anot istoriko, šiandieninėje lietuvių istoriografijoje svarbiausias uždavinys yra formuoti holokausto aukų unikalumo ir išskirtinumo vaizdinius, kartu atsisakyti iš sovietmečio atėjusių stereotipų, kurie naikina aukų, stebėtojų ir vykdytojų vaizdinio individualumą⁶¹.

Panašios išvados prieina ir istorikai Šarūnas Liekis ir Saulius Sužiedėlis, kurie išskiria tris elementus, kurie privalo būti integruoti į lietuviškąjį pasakojimą, siekiant geriau suvokti holokaustą Lietuvoje: 1) žydų kultūros ir paveldo integraciją į bendrą Lietuvos istorijos pasakojimą; 2) holokausto, kaip centrinio įvykio modernios Lietuvos valstybės istorijoje, pripažinimą; 3) tolesnį lietuvių dalyvavimo holokauste motyvų, veikimo modelių tyrimą⁶².

Antrąją lietuvių istoriografijos tyrimų grupę, kaip ir minėta, sudaro darbai skirti istoriografijos kritikai ar probleminei jos analizei. Šioje grupėje, pirmiausia, reikėtų išskirti tekstus, kurie iškelia lietuvių istorikų vykdomų tyrimų trūkumus: didelį koncentravimąsi į empirinius tyrimus, taip parašėse paliekant konceptualius klausimus ir modelius, keliamus Vakarų ar Izraelio istoriografijoje⁶³. Šiai darbe naudojamos literatūros grupei taip pat priskirtini Nerijaus Šepečio⁶⁴ ir Kęstučio Girniaus⁶⁵ tekstai, kuriuose analizuojamos lietuvių ir užsienio istorikų vykdomų tyrimų apie holokaustą Lietuvoje problemos. Esminis klausimas, keliamas šių istorikų darbuose, ar metodai ir tyrimo prieigos, taikomos nacionalsocializmo istorijos tyrimuose, gali būti taikomi ir

Lietuvoje istoriografija, in: *Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione*, sud. K. Fuchs, E. Bendikaitė. Kaunas, 2002, p. 83-103; Berenis, V. Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė, in: *Politologija*, 2000, nr. 3 (19), p. 3-24.

⁶¹ Vitkus, H. *Holokausto minties raida Lietuvoje: daktaro disertacija*. Klaipėda, 2008, p. 215.

⁶² Sužiedėlis, S.; Liekis, Š. Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania, in: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, ed. J. P. Himka, J. B. Michlic. Lincoln, 2013, p. 344. Holokausto, kaip centrinio įvykio šalies istorijoje pripažinimo sąlygą iškelia ir Irena Šutinienė, žr.: Šutinienė, I. Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas, in: *Filosofija. Sociologia*, 2002, nr. 1, p. 59.

⁶³ Bumblauskas, A. Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigimų kontekste, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 254-255; Berenis, V. Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 2, p. 117.

⁶⁴ Šepetytys, N. Kova dėl istorijos: nenutylėti ir nenukalbėti, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2001, nr. 6, p. 295-300; Šepetytys, N. Lietuvių santykiai su žydaus holokausto istoriografijos analitika?, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, nr. 6, p. 246-254; Šepetytys, N. „Būti žydu“ Lietuvoje: Šoa atminimo stiprinimas, pilietinio sąmoningumo ugdymas, o gal... *naudingų idiotų* šou?, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2015, nr. 3, p. 5-11; Šepetytys, Nerijus. Jūsiškiai – mums ne mūsų, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2016, nr. 2, p. 10-16.

⁶⁵ Girnius, K. Lemtingi 1941-ieji: Holokausto Lietuvoje prielaidų klausimu, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 2, p. 85-100.

aptariant lietuvių dalyvavimo masinėse žydų žudynėse motyvams nustatyti ir aptarti. Šiuo atveju, kritikuojamos holokausto prielaidų paieškos, atsiremiant tik į lietuvių-žydų santykių problematiką ar antisemitizmą, neatsižvelgiant į pirmosios sovietų okupacijos, valstybingumo praradimo sukeltas traumas, kurios supriešino dvi tautas, kūrė visuomenėje stereotipus, kuriuos išnaudojo vokiečių okupacinė valdžia, įtraukdama lietuvius į masines žydų žudynes Lietuvoje. Galima teigti, kad antrajai tyrimų grupei priskirti istorikų darbai, leido šiame darbe išsikelti probleminius klausimus, sąvokas ir juos bandyti atskleisti.

Darbo struktūra

Darbą sudaro įvadas, dėstymas, išvados, santrumpų, šaltinių ir literatūros sąrašas. **Pirmojoje** disertacijos dalyje nagrinėjamas ideologinio sovietinio pasakojimo susiformavimo aplinkybės Antrojo pasaulinio karo metais, šio pasakojimo integravimas ir pritaikymas antrosios sovietų okupacijos Lietuvoje metais ir jo atkūrimas šiandienos Rusijoje. Aptariant šio pasakojimo integravimą sovietų Lietuvoje, daroma chronologinė perskyra, žyminti 7-ajame dešimtmetyje prasidėjusius procesus, kurių išdavoje buvo pradėta aktyvi lietuvių išeivių diskreditavimo propagandinė kampanija Vakaruose, siekusi pakirsti Vakarų vyriausybių paramą Laisvės byloje, o taip pat sukiršinti lietuvių išeivijos sluoksnius su pasaulinėmis žydų organizacijomis ir holokaustą išgyvenusiomis aukomis.

Antrojoje disertacijos dalyje aptariamos Vakarų istoriografijos apie holokaustą Lietuvoje susiformavimo aplinkybės ir kontekstas. Šio pasakojimo susiformavimo sąlygos, sietinos su pokaryje vykusiais teisiniais nacionalsocializmo ir buvusių nacių teisiniais procesais, kurie sąlygojo Vakarų istoriografijos didelį dėmesį holokausto vykdytojų, nusikaltėlių nustatymui. jų veikimo motyvų nustatymui. Šio pasakojimo plėtrą sąlygojo Sovietų Sąjungos griūtis ir Šaltojo karo pabaiga, kuri Vakarų istorikams suteikė prieigą prie naujų šaltinių, liečiančių masinių žydų žudynių istoriją Rytų Europoje, tame tarpe ir Lietuvoje, vokiečių okupacijos metais.

Trečiojoje darbo dalyje aptariamas Izraelio istoriografijos susiformavimas, kuriam didelę reikšmę turėjo holokausto aukų užfiksuoti vaizdiniai pirmosiomis karo dienomis. Kitaip nei Vakarų istoriografijos atveju, šiame pasakojime didelis dėmesys

skiriamas ne tik genocido dalyvių, bet ir aukų vidiniams išgyvenimams, patirtims ir įvykių vertinimui.

Paskutinėje, **ketvirtoje** darbo dėstymo dalyje, dėmesys skiriamas holokausto suvokimui ir reprezentacijai lietuvių istoriografijoje. Šioje dalyje išskiriami trys holokausto suvokimo lietuvių tarpe aspektai: karo metais išsikristalizavę motyvai, kurie turėjo didelę reikšmę defenzyvinio pasakojimo plėtrai lietuvių išeivijos tarpe. Šias nuostatas iš dalies modifikavo intelektualai, susiję su „Santaros-Šviesos“ federacija. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, tiek lietuvių išeivijoje egzistavusios nuostatos, tiek sovietinio ideologinio pasakojimo palikimas, kartu su Vakarų, Izraelio istoriniais diskursais ėmė įtakoti naujus istorinius tyrimus.

IŠVADOS

1. Sovietinio pasakojimo apie masines žydų žudynes struktūros buvo pradėtos formuoti dar karo metais. Šio pasakojimo esminiai momentai sietini su holokausto, jo aukų unikalumo nutylėjimu ir pačio fakto perkeitimu, jam suteikiant ideologines prasmes. Dėl šios priežasties aukos tapo „taikiais sovietų piliečiais“, nusikaltėliai - „buržuaziniais nacionalistais“, o stebėtojai – aktyviais kovotojais ir partizanais už sovietų santvarkos sugrąžinimą. Galima teigti, kad tokie ideologinio pasakojimo elementai išliko visą sovietų okupacijos laikotarpį, tačiau sekant vykstančiais teisiniais procesais Vakaruose, nuo 7-ojo dešimtmečio modifikavosi. Greta masinių žydų žudynių nutylėjimo okupuotoje Lietuvoje, buvo pradėta aktyvi propagandinė kampanija Vakaruose prieš tikrus ir tariamus lietuvių nusikaltėlius, gyvenančius už Geležinės uždangos ribų. Šia kampanija buvo siekiama pakirsti Vakarų vyriausybių ir valstybių vadovų pasitikėjimą lietuvių išeiviais, o taip pat sukelti konfliktą su holokaustą išgyvenusiomis aukomis ir pasaulinėmis žydų organizacijomis.
2. Pastaroji taktika atgaivinama ir šiandienos Rusijoje, kurioje aukų atmintis, vis dažniau tampa politinio lauko tikslų įgyvendinimo įrankiu, siekiant apkaltinti Lietuvą fašizmo, antisemitizmo ar ksenofobijos propagavimu. Galima teigti, kad šios sovietmečiu suformuotos ideologinės taktikos turėjo dvejopą poveikį. Pirma,

sovietmečiu parengtos kupiūruotos dokumentų publikacijos ir jose užkoduoti holokausto Lietuvoje vaizdiniai iki šiol egzistuoja Vakarų ir Izraelio istoriografijų apyvartoje, taip iš dalies perimdami ir jų turinį. Antra, sovietinė istoriografija, ideologiškai nutylėjusi holokausto unikalumą ir apribojusi visuomenę nuo tuo metu Vakaruose bei Izraelyje besiformavusio masinių žydų žudynių tyrimų diskurso, nesukūrė kalbėjimo ir mąstymo apie holokaustą tradicijos lietuvių visuomenėje, o tai apsunkino šių tyrimų pradžią jau Lietuvai atkūrus nepriklausomybę.

3. Holokausto vertinimas Vakarų istoriografijoje pradėjo formuotis pokaryje vykusių teisinių procesų pagrindu. Ši priežastis lemia, kad Vakarų istorikų tyrimuose didžiausias dėmesys skiriamas, būtent masinių žydų žudynių dalyvių ir jų veiksmų motyvacijos, elgsenos modelių nustatymui. Remiantis šiais teisinių procesų metu surinktais įkalčiais ir dokumentais, Šaltojo karo laikotarpiu pradėti vykdyti tyrimai suformavo pagrindines holokausto tyrimų sąvokas, metodologines prieigas, kurios buvo perkeltos ir pritaikytos Vakarų tyrėjų prie masinių žydų žudynių specifikos Lietuvoje. Tokios prieigos pagrindiniai akcentai: holokausto prielaidų paieška, jas susiejant išimtinai tik su antisemitizmu, taip paliekant tyrimų paraštėse sovietų ir vokiečių okupacijų sukeltas visuomenines, socialines, politines, ekonomines pasekmes, veikusias ir lietuvių-žydų santykius. Tokią prieigą, taikytą daugiausia pirmaisiais metais po Šaltojo karo pabaigos, ėmė keisti pastarojo meto atliekami tyrimai, besiremiantys kompleksine ir daugiaperspektyvine holokausto Lietuvoje tyrimo prieiga. Galima teigti, kad Vakarų pasakojimas akcentuodamas teisinius ir moralinius holokausto, kaip unikalaus ir išskirtinio nusikaltimo aspektus, įtakoją ne tik liberalųjį lietuvių išeivijos sluoksnį, bet tapo universaliu ir globaliu holokausto vertinimo atskaitos tašku.
4. Izraelio pasakojimas, kitaip nei Vakarų, didžiausią dėmesį skiria ne nusikaltėlių, bet aukų patiriams nuostoliams, išgyvenimams vokiečių okupacijos Lietuvoje metais. Pastarasis aspektas sąlygoja, kad Izraelio istoriografijoje didelę reikšmę turi holokausto aukų dienoraščių, atsiminimų, kaip šaltinio naudojimas istoriniuose tyrimuose, o taip pat ir pirmieji tyrimai, atlikti istorikų, išgyvenusių holokaustą Lietuvoje. Ši priežastis lemia, kad pirmųjų karo ir vokiečių okupacijos

dienų suformuoti vaizdiniai holokausto aukų atsiminimuose, turi didelės įtakos vertinant ir visą vokiečių okupacijos Lietuvoje laikotarpį, kuriame persipina tiek autentiška patirtis, tiek ir istorijos moksle taikomų tyrimo modelių principai.

5. Lietuvių suvokimą apie holokaustą atskirais laikotarpiais sąlygojo atskiri impulsai. Galima teigti, kad pirmosios sovietų okupacijos metais susiformavę stereotipai visuomenėje, daugiausia įtakos padarė vyresniajai išeivijos kartai. Dalis šių lietuvių išeivių intelektualų, politinių veikėjų grupės narių aktyviai veikė vokiečių okupacijos metais Lietuvoje vykusiuose įvykiuose, todėl jų poziciją buvo gynybinė ir etnocentrinė, siekianti minimizuoti lietuvių dalyvavimo holokauste faktą ir jo mastą. Priešprieša šiai lietuvių išeivių grupei, tapo liberaliosios krypties išeivijos atstovai, pirmieji ėmęsi lietuvių dalyvavimą holokauste sieti su tuo metu besiformuojančiu holokausto diskursu Vakaruose. Būtent „Santaros-Šviesos“ federacijos veikloje dalyvavę intelektualai ėmė siekti dialogo su Lietuvos žydais atnaujinimo, o kartu reikalauti lietuvių išeivijos sluoksnius atvirai pripažinti vokiečių okupacijos metais lietuvių dalyvavimo holokauste faktą ir mastą bei įvertinti jį ne tik istoriškai, bet ir morališkai.
6. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, keturi aptarti holokausto Lietuvoje pasakojimo tipai ėmė sąlygoti ne tik istorikų atliekamus tyrimus, bet ir visuomenę. Svarbiausią vaidmenį čia vaidino sovietų okupacijos metais negalėjusi susiformuoti kalbėjimo apie holokaustą tradicija, o kartu dar nuo karo užsilikę stereotipai ir mitai, liečiantys Lietuvos žydų bendruomenę ar dviejų tautų santykius. Greta šių įtampų, holokausto suvokimą Lietuvoje ėmė įtakoti ir Vakaruose, ir Izraelyje susiformavusios pasakojimo tradicijos. Būtent šių tradicijų pagrindu, per beveik trisdešimt nepriklausomos Lietuvos metų istorikams pavyko atlikti svarų įdirbį holokausto tyrimuose, jų sklaidoje, kurie sukūrė empirinius holokausto Lietuvoje istorijos pamatus.
7. Holokausto tyrimai pastaraisiais dešimtmečiais išaugo kiekybiškai, tačiau kokybine prasme, jie daugiausia remiasi dar Šaltojo karo metų istoriografijoje suformuotais konceptais, kurie po Sovietų Sąjungos griūties vis sunkiau tampa pritaikomi. Šiandien holokausto Lietuvoje empirinės tyrimo prieigos taip pat yra pasiekusios savo galimybių ribą, todėl atsiremama į naujų prieigų paieškos būtinybę. Viena iš galimų naujų holokausto Lietuvoje tyrimo prielaidų, galėtų

būti daugiaperspektyvinė šios problemos tyrimo prieiga. Ji sukurtų prielaidas, ne tik geriau pažinti atskirų pasakojimų susiformavimo, veikimo modelius, atskleidžiančius ir juos formuojančių autorių nuostatas ir tikslus, bet ir kartu leistų atskleisti atskirų vokiečių okupacijos metais Lietuvos visuomenėje veikusių grupių mąstyseną, veikimo motyvus ir tarpusavio santykius naujoje šviesoje.

Academic publications / Moksliniai straipsniai

1. 1941 m. kovo 19 d. LAF atsišaukimas: provokacija, falsifikatas ar tikras dokumentas?, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2016, t. 38, p. 72-83;
2. Holokaustas Lietuvoje: žvilgsnis į Vakarų istoriografijos diskursą, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2017, t. 40, p. 93-104;

Papers in academic conferences / Konferencijose skaityti pranešimai

1. 2016 m. gruodžio 5-7 d. tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Conceptualizations of the Holocaust in Germany, Lithuania, Poland, and Ukraine since the 1990s. Historical Research and Public Debate“ skaitytas pranešimas „*The Holocaust in Lithuanian Historiography: Myths, Problems and Future Perspectives*“ (Varšuva, Lenkija);
2. 2016 m. rugpjūčio 11-16 d. tarptautiniame seminare „Dealing with the past of Auschwitz burdened by violence“ skaitytas pranešimas „*Conflicting Memories: Jews, Lithuanians and the Holocaust*“ (Osvencimas, Lenkija);

Apie autorių

Stanislovas Stasiulis gimė 1987 m. Vilniuje. 2006 m. baigė Vilniaus Gerosios Vilties vidurinę mokyklą. 2006-2010 m. mokėsi Vilniaus pedagoginiame universitete Istorijos fakultete, įgijo istorijos bakalauro laipsnį, 2010-2012 m. Vilniaus universitete Istorijos fakultete – istorijos magistro laipsnį. 2013-2017 m. Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto doktorantas.

About the author

Stanislovas Stasiulis was born in Vilnius in 1987. In 2006 he graduated Vilniaus Gerosios Vilties secondary school. In 2006-2010 he studied history at Vilnius Pedagogical University, Faculty of History and acquired the Bachelor's degree in history. He continued his studies at Vilnius University, Faculty of History in 2010-2012 and acquired Master's degree in history. In 2013-2017 he was PhD student in the Faculty of History at Vilnius University.